

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA SUİKASTI

MEVLÜT ÇELEBİ*

Z

Osmanlı Devleti'nde, Türk olmayan unsurlar, 19. yüzyılda kendi devletlerini kurmak için bağımsızlık mücadelesine başladılar. Bu milletlerden birisi de uzun yüzyıllar Anadolu'da Türklerle birlikte yaşıyan Ermenilerdir. Ermeniler de bağımsızlık mücadelelerinde, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar çıkartmış, Avrupa devletlerinden yardım görmüş ve terörü amaçlarına ulaşmak için etkili bir silah olarak kullanmışlardır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı terör faaliyetlerini üç aşamada incelemek mümkündür. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı basmaları (26 Ağıustos 1896) ve Sultan II. Abdülhamit'e karşı suikast düzenlemeleridir (21 Temmuz 1905). İkincisi, Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra, 1915'te tehcir kararını alan İttihat ve Terakki Partisi'nin liderlerine karşı intikam almak amacıyla düzenledikleri Nemesis operasyonlarıdır. nc aşama da 1970'lerde dünyanın değışik lkelerindeki Türk diplomatlarına karşı başlattıkları saldırılardır.

Bu makalede Ermeni terör örgütlerinin İtalya'da Türklere karşı ilk eylemi olan Sait Halim Paşa suikastı incelenecektir. Tehcir kararı alan hkmetin sadrazamı olan Sait Halim Paşa'nın 6 Aralık 1921'de Roma'da Ermeni Terörist Arşavir Şıracıyan tarafından öldürülmesi dönemin İtalyan gazetelerindeki haberler esas alınarak araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arşavir Şıracıyan, Ermeni Terörü, İtalya'da Ermeniler, Sait Halim Paşa.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Blm, İzmir/TÜRKİYE,
mevlutcelebi@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-8244-661X

ARMENIAN TERROR IN ITALY: THE ASSASSINATION OF SAIT HALIM PASHA AND THE ITALIAN PRESS

ABSTRACT

Armenians used terror as an effective tool in their struggle for independence against the Ottoman Empire. It is possible to examine the terrorist activities of Armenians against the Ottoman Empire and later the Republic of Turkiye in three stages. First, the Ottoman Bank raid in Istanbul (August 26, 1896) and an assassination attempt against Sultan Abdülhamit II (July 21, 1905) the second is the Nemesis operations they organized to take revenge on the leaders of the Union and Progress Party, which took the deportation decision in 1915 after the Armistice of Mudros. The third stage is the attacks they launched against Turkish diplomats in different countries of the world in the 1970s.

In this article, the first attack of Armenian terrorist organizations against Turks in Italy is examined. This is the murder of Sait Halim Pasha, (6 December 1921) the grand vizier of the Ottoman Government, who took the deportation decision.

Keywords: Armenian Terror, Armenians in Italy, Arshavir Shiragian, Sait Halim Pasha.

GİRİŞ

Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik fikriyle beslenen bağımsızlık hareketleri, kısa süre içerisinde Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermeye başlamıştır. Mora Yarımadası'nda başlayan ayaklanmalar, Balkanlara sirayet etmiş, daha sonra Anadolu ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde yayılma göstermiştir. Anadolu'da isyan eden topluluklardan birisi de Ermenilerdir. Zamanla giderek hızlanan, genişleyen ve Avrupa devletlerinin de desteğini alan Ermeni bağımsızlık hareketinin diğer uluslardan ayrılan en önemli yönü, terör eylemlerinin de etkili bir şekilde kullanılmasıdır. Ermeni isyanlarını organize etmekle beraber terör eylemlerini başlatmak amacıyla 1887'de Cenevre'de Hınçak Komitesi ve 1890'da Daşnaksutyun (Taşnak) Komitesi¹ kurulmuştur.

Ermenilerin Türklere, dolayısıyla Türk devletine karşı uyguladıkları terörü üç aşamada değerlendirmek mümkündür: İlk dönem, İstanbul'da ve Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı her yerde toplu isyan çıkarttıkları 1890'lardan I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemdir. İkinci aşama, Mondros Mütarekesi'nden sonraki Nemesis intikam saldırılarının yapıldığı dönem ve üçüncü aşama da, 1973'te başlayan yurt dışında görevli Türk diplomatlara karşı yapılan saldırılardır. Osmanlı Devleti döneminde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen en önemli iki eylem, Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896) ve Sultan II. Abdülhamit'e (1876-1909) karşı suikast girişimidir (21 Temmuz 1905). Osmanlı Devleti'nin "Merkez Bankası" durumundaki Osmanlı Bankası Baskını, o zamana kadarki Ermeni meselesinin seyri açısından; sorunun dünyaya tanıtılması ve yarattığı etki bakımından dönemin en önemli olayıdır². Ancak Ermenilerin Osmanlı padişahı Sultan II. Abdülhamit'e karşı düzenledikleri suikast, banka baskınından daha geniş bir etki yarattığı gibi Ermeni terörünün boyutunu göstermesi bakımından da son derece önemlidir.

Elbette Ermeni terörü burada kalmamış, Mondros Mütarekesi'nden sonra yeni bir aşamaya geçmiştir. Ermeni teşkilatları arasında yapılan çeşitli tartışmalardan sonra 27 Eylül-3 Ekim 1919 tarihlerinde Erivan'da toplanan

¹ Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, University of California Press, London 1975, s.104-131; 151-163.

² Francis P. Hyland, **Armenian Terrorism: The Past, The Present, The Prospects**, Routledge, Taylor&Francis Group, London and Newyork, 2021, s.16.

Taşnak Ermeni Devrimci Federasyonlarının 9. Kongresi'nde, misilleme ve intikam için harekete geçilmesi kararı alındı. İlk iş olarak tehcir ve ölümlerden sorumlu olduğu düşünülen İttihatçı liderlerden ve Osmanlı yöneticilerinden bir liste oluşturuldu. Bu isimler arasında “Tehcir Kanunu” olarak bilinen “Geçici Sevk ve İskan Kanunu”nu çıkartan hükûmetin başındaki kişi olarak Sait Halim Paşa da yer almaktaydı. Suikastlar için lojistik ve finansman desteğinin teminiyle geçen dönemde 8 Temmuz 1920'de toplanan 27. Taşnak Bölgesel Konferansı'nda operasyona “Nemesis” adı verildi³.

Sait Halim Paşa, sürgünde olduğu Malta'dan kurtulduktan sonra İtalya'ya geçerek Roma'ya yerleşti. Anlaşıldığı kadarıyla kendisi, Ermenilerin, Türk literatüründeki ifadeyle “Kara Liste” oluşturduklarından haberdar değildi. Ancak özellikle Talat Paşa'nın Berlin'de şehit edilmesinden sonra, otelden daha güvenli olduğunu düşündüğü villaya taşınmak gibi kendince bazı önlemler aldı. Ancak, bu çabalar yeterli olmadı ve bir suikasta kurban gitti. Sait Halim Paşa'nın öldürülmesi, kamuoyunun değişik kesimlerinin fikirlerini yansıtan hemen her İtalyan gazetesine haber oldu. Dönemin önde gelen ulusal İtalyan gazetelerinin büyük çoğunluğu incelendi. Bu yazıda İtalyan gazetelerinin suikastı, sonrasını ve sıcaklığını korumakta olan Ermeni olayları hakkındaki tavırları ele alınacaktır.

I. Suikast

Sait Halim Paşa 1864'te Kahire'de dünyaya geldi. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. Ailesiyle birlikte 1870'te İstanbul'a yerleşti. Üniversite tahsilini İsviçre'de siyasi ilimler alanında tamamladı. II. Abdülhamit tarafından kendisine sivil paşalık rütbesi verildi. 1903'te Jön Türklerle ilişkisi bulunduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra diğer İttihatçılarla birlikte İstanbul'a döndü. 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyetinin genel sekreterliğine seçildi. Ertesi yıl sadrazamlık makamına getirildi, Hariciye Nazırlığını da üzerine alıp hükûmeti kurdu. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak antlaşması onun yalısında yapıldı. Sadareti dönemindeki en önemli olay, kendisinin onayı alınmadan Rusya'ya yapılan saldırı sonucu Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesidir. Mondros Mütarekesi'nden sonra savaş ve “Ermeni Kırımı” suçlamasıyla 10 Mart 1919'da tutuklandı. 28 Mayıs 1919'da İngilizler

³ Eric Bogosian, **Ermeni Soykırımı'nın İntikamı İçin Yapılan Suikastlar Nemesis Operasyonu**, Çev. Önder Seçkin, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2016, s.164-166.

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA
SUIKASTI

tarafından önce Limni'ye, ardından Malta'ya sürüldü. 29 Nisan 1921'de serbest bırakılınca İtalya'ya geçti. Roma'da 6 Aralık 1921 tarihinde Ermeni terörist Arşavir Şıracıyan tarafından öldürüldü. Naaşı İstanbul'a getirildi ve 29 Ocak 1922'de II. Mahmut Türbesi bahçesinde babasının yanına defnedildi⁴.

Sait Halim Paşa'nın İtalya'daki hayatına dair bilgiler sınırlıdır. Dönemin basınından derlediğimiz bilgilere göre Paşa, Malta'dan, İtalya'ya orada da hizmetine bakan siyahi Bilal'i de yanında getirdi. Palermo'da bir otele yerleşti. Malta'da bulunduğu sırada Napoli'de ikamet etmekte olan eski dostu Tevfik Azmi Bey ile irtibat kurarak buluşmalarını istedi. Bundan sonra kader birliği yapan iki dost, Roma'da buluşarak Hotel Excelsior'a yerleştiler. Yazı Roma yakınındaki Frascati'de geçirdikten sonra tekrar Roma'ya dönerek Palace Hotel'de bir daireyi kiraladılar. Suikasttan bir kaç ay önce Kont Alberto Massei'nin, Bartolomeo Eustachio Sokağı 18 numaradaki villasının küçük dairesini kiraladılar. Kısa bir süre sonra aynı villanın sekiz odalı ikinci katına taşındılar. Burada; Bilal, Napolili İtalyan bir aşçı ve İsviçreli kadın garsonla birlikte yaşamaya başladılar. Villanın sahibi Kont Massei ile dostluk kuran Paşa, sekiz odadan ikisini, birisini çalışma odası, diğerini de yatak odası olarak kendisi kullanıyordu. Dostlarıyla sohbetler yaptığı villada siyasetten uzak bir hayat sürmeye başladı. Sabah 09.00 sularında kalkıp öğleye kadar çalışan Paşa, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi hakkında notlarını yazıyordu. Öğle yemeğinden sonra Azmi Bey ile Roma'nın tarihî ve sanatsal güzelliklerini ve müzelerini dolaşan Paşa, her yere dostuyla çıkıyor ve geceleri evde kalmaya özen gösteriyordu⁵.

Sait Halim Paşa'ya 6 Aralık 1921 Salı günü akşam saatlerinde Ermeni terörist Arşavir Şıracıyan (Arshavir Shiragian) tarafından, Nemesis intikam operasyonları kapsamında düzenlenen suikast, kaynakların verdiği bilgilere göre şu şekilde gerçekleştirildi: Kahvaltıdan sonra saat 13.30'da dışarıya çıkan Sait Halim Paşa ve dostu Azmi Bey, Capitol'deki müzeleri ziyaret ettiler. Müzelerden çıktıklarında saat yaklaşık 16.00 idi. Guglielmo Fiori'nin idaresindeki arabayla ikamet ettikleri eve döndüler. Bu sırada saat 17.15 idi.

⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, "Mehmed Said Halim Paşa", **Son Sadrazamlar IV**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s.1893-1932; M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa (1864-1921)", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 35. Cilt, s.557-560.

⁵ **Il Messaggero**, 7 Dicembre 1921; **L'Epoca**, 7 Dicembre 1921; **Il Secolo**, 7 Dicembre 1921; **Corriere della Sera**, 8 Dicembre 1921; **Avanti!**, 8 Dicembre 1921.

Arabadan inen Azmi Bey'in taksit parasını ödemediği esnada kısa boylu, tıknaz, koyu renk giyinmiş biri arabaya yöneldi. İnmek üzere olan eski sadrazamı, tabancayla tek el ateş ederek alından vurdu. Paşa, arabanın koltuğuna yığılırken katil, olay yerinden kaçmaya başladı. Tabancasını sallayarak Azmi Bey, arabacı, Bilal ile kendisini yakalamaya çalışanları uzaklaştırmaya çalışıyordu. Katil Şıracıyan, izahı tam yapılamayan bir şekilde ortadan kaybolunca, peşindekiler olay yerine geri döndüler. Paşa'yı hastaneye götürdüler. Paşa, acil servise ulaştırıldığında ilk müdahaleyi yapan Profesör Caravani ile Doktorlar Carossi, Martinozzi ve Bani, eski sadrazamın öldüğünü tespit ettiler⁶.

Görsel 1. Sait Halim Paşa'nın Roma'da ikamet ettiği villa ve cinayet mahalli (Fotoğraf Mevlüt Çelebi, 16.09.2021)

Arşavir Şıracıyan, tarihini 5 Aralık 1921 olarak yanlış verdiği suikastı şöyle anlatmıştır:

“Önce gelen arabanın sesini duydum. Sonra üzerime gelen atları. Heyecanlanmıştım. Sait Halim ve korumasını görebiliyordum. Atlar tam geçerken karşılarına geçip kollarımı kaldırdım. Atlar şaha kalktı.

⁶ **Il Messaggero**, 7 Dicembre 1921; **La Stampa**, 7 Dicembre 1921; **L'Epoca**, 7 Dicembre 1921; **Il Secolo**, 7 Dicembre 1921; **Corriere della Sera**, 8 Dicembre 1921; **L'Ida Nazionale**, 8 Dicembre 1921; **Avanti!**, 8 Dicembre 1921.

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA SUİKASTI

Bir anlık duraksamadan sonra arabanın basamağına atladım. Aynı anda Sait Halim'le göz göze geldik. Yalvaran sesle 'Yaren' diye korumasına seslendi. Bu onun son sözü oldu. Namluyu sağ şakağına doğrultup ateş ettim. Arabaya yığıldı. Atlar dörtlüye koşmaya başladılar. Aynı anda Tevfik Azmi tabancasına sarıldı. 'Silahını at vururum' dedim. Tabancayı sokağa attı. Artık arabadan inip bu mahalleden uzaklaşmam gerekiyordu. Atlar hızla koşuyordu. Atlar Paşa'nın malikânesi önünde durdular. Arabadan atladıktan sonra tabancamı doğrultup çevredeki insanları uzakta tutmaya çalıştım. Ortalık kalabalıklaştı. İnsanlar etrafımı çevirmişlerdi. Onlara bunun siyasi bir suikast olduğunu söyledim. Aldırmadılar kaldırıma ateş edip kendime yer açtım ve koşmaya başladım. Arkamdan Tevfik Azmi'nin sesini duydum. Beni yakalamalarını söylüyordu. Takipçilerim peşimi bırakmıyordu. Bir evin bahçesine kaçarak takipçilerimden uzaklaştım. Nomentana Bulvarına çikınca tabancamı bir moloz yığınının altına attım. Kurtulmuşum⁷.”

II. İtalyan Basınında Suikast

İtalyan gazeteleri 7 Aralık 1921'den itibaren Sait Halim Paşa'ya düzenlenen suikast hakkında haberler vermeye başladılar. Bazı gazeteler suikastı 8 Aralık tarihli sayılarında duyurdular. İncelenen gazeteleri ele alarak yaklaşımları hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. İtalyan gazeteleri içerisinde suikast hakkında en detaylı bilgileri veren *Il Messaggero*'ya özel bir yer ayrılacaktır.

II.1. Messaggero Gazetesi

1876'da Roma'da günlük olarak yayınlanmaya başlayan gazete, Sait Halim Paşa suikastı hakkında 7 Aralıkta iki haber yayınladı. Adı geçen gazete, “Siyasi Bir Komplonun İzinde mi? Eski Türk Sadrazamı Sait Halim Paşa, Esrarengiz Birisi Tarafından Tabancayla Öldürüldü” başlığıyla haberi iç sayfasından vermekle birlikte, yarım sayfasını cinayete ayırdı. Paşa'nın bir gençlik resmiyle hastanede sedye üzerindeki cansız bedeninin bir fotoğrafını basan İtalyan gazetesi, ilk haberinde Paşa'nın Roma'daki hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Prens'in, Roma'da gözlerden uzak, siyasetle ilgilenmeyen ve daha ziyade kültürel ve sanatsal işlere zaman ayıran bir hayat kurduğundan söz eden *Il Messaggero*, “Pusu ve Saldırı” başlıklı başka bir haberinde de suikastı ayrıntılı olarak anlattı. Haberin girişinde iki, üç günden beri Paşa'nın yaşadığı villanın etrafında ince bıyıklı ve oldukça kısa boylu bir

⁷ Arşavir Ştracıyan, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yayınları, İstanbul 2006, s.182-187.

adamın sinsice dolaşırken görüldüğünü not etti, “suikastı planlayan o muydu?” diye sordu. Kendi görüşünü, “Elbette hiç kimse bu kişinin suç işleyeceğini düşünemezdi” diye açıklayan gazete, suikast hakkında şunları yazdı:

“Dün, Prens kahvaltı yaptıktan sonra, dostuna, Capitol’deki müzeleri ziyaret etmek arzusunu söyledi. Saat 13.30’da eski sadrazam ve Azmi Bey evden dışarı çıktılar, Piazza Galeno istikametine yürüdüler. Orada, kendilerini Capitol’e götürmesi için bir taksiye bindiler. Müzeleri ziyaret uzun sürdü. Sadrazam antik başyapıtlara çok ilgi gösterdi ve arkadaşına, en yakın zamanda onları tekrar görmeyi arzu ettiğini söyledi. Müzelerden çıktıklarında saat yaklaşık 16.00 idi. Yavaş yavaş merdivenlerden inerek Aracoeli Meydanı’na vardılar. Piazza Venezia’ya gitmek için Umberto’dan geçtiler ve sonra Paşa’nın meyve likörü, Azmi Bey’in bir bardak bira içtiği Aragno’da durdular. Kafeden çıktıktan sonra bir araba tuttular ve Via Tomacelli üzerinden Piazza Spagna’ya ulaşmak için indiler. Orada Prens, bir dükkândan önceki gün aldığı iki tabloyu iade etti. İki tabloda biri bir kıızı, diğeri ise bir manzarayı temsil ediyordu. Daha sonra Romalı, 61 yaşında, Via della Piagna’da oturan Guglielmo Fiori’nin idaresindeki 862 numaralı arabayla yavaş yavaş Bartolomeo Eustachi Sokağına geldiler ve 18 numarada durdular.

Kanlı Sahne

Saat 17.15’te arabadan inen Azmi Bey, taksimetreye yaklaşarak fiyatı görmek istedi. Araba parası olan 4, 70 liri ödemesi gereken Azmi Bey, çek defterinden 5 liri arabacıya teslim etti. Bu esnada -kısa boylu, tıknaz, koyu renk giyinmiş, bıyığı taklit gibi görünen aynı adamkapıdan çıkıp arabaya yöneldi. İnmek üzere olan Sadrazamın olduğu tarafta durdu ve bir tabancayla tek el ateş ederek Paşa’yı alnından vurdu. Bir çığlık atmadı ve yüzünü kan bularken arabanın koltuklarına yığıldı. Patlama anında arkaları dönük olan Azmi ve arabacı arkalarına dönüp ne olduğunu anlayınca çığlık atmaya başladılar. Çığlıklar üzerine camdan dışarı bakan siyahi Bilal, kanlar içindeki efendisini görünce merdivenlerden koşarak sokağa çıktı ve katili kovalamaya başladı. Arkasında da ölünün bulunduğu araba vardı ve yaklaşık elli kişi takibe katıldı.

Katil devamlı tabancasını sallayarak kendisini yakalamaya ve engellemeye cüret eden herkese ateş etme niyetini açıkça gösterirken, bir an için sıkıştırılır gibi görünüyordu. Sonra kimse nasıl olduğunu bilmiyor, ortadan kayboldu.

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA SUİKASTI

Siyahi Bilal çaresizce ellerini ısırdı: 'Ah' diye haykırdı, 'Yakalasaydım onu yer bitirirdim.'

Araba olay yerine geri döndü. İçinde Bilal ve Kont Massei'den başka Azmi Bey de yer alıyordu ve Sait Halim Paşa hastaneye götürüldü.

Öldü!

Araba, hastane kapısından hemen geçerek ilerledi. Kapıcı Puccini, talihsizi hemen kaldırmak için koşan ve onu acil servise taşıyan hamallara haber verdi. Ama orada Profesör Caravani ve Doktorlar Carossi, Martinozzi ve Bani'nin, Sadrazamın ölümünü tespit etmekten başka yapacakları bir şey yoktu.

Sivil polisler Cagliaghi ve Ponsel, ölünün ceplerinde köstekli altın bir saat içinde kartlar ve yaklaşık 1000 lireden oluşan bir cüzdan buldular. Olay yerine hemen Porta Pia Karakolu Komiserlerinden Giurati ile Komiser Yardımcısı Dr. Ferrara geldiler. İlk olarak evdeki iki hizmetlinin ifadelerini aldılar ve adli makamın incelemesine kadar merhumun yaşadığı iki odayı mühürlediler. Daha sonra Kraliyet Savcı Yardımcısı Şövalye Francesco Forlenza ve soruşturma hâkimi Guido Mazzucchetti hastaneye geldiler. Komiserler Trento ve Cadolino da maktulün evine geldiler.

Ermeni İntikamı mı?

Ancak şu ana kadar katil hakkında hiçbir şey bilinmiyor. Buna rağmen, elde edilen bazı ipuçlarından, katilin, bir Ermeni olma ihtimali dışlanmıyor. Ermenilerin Türk yöneticilere karşı olan nefretleri iyi bilindiği gibi, Sait Paşa'nın başkanlığındaki kabinenin, bu halka karşı şiddet gösterdiği ve Ermenilerin katlanmak zorunda kaldıkları işkenceleri unutmadıkları bir gerçektir. Ermeniler tarafından siyasi nefret nedeniyle işlenen suikastlar çoktur, bunlardan sonuncusunun kurbanı Talat Paşa olmuştur. Ancak Talat Paşa'dan intikam almak isteyen adam tutuklandı; şu ana kadar eski vezirin katilinin tutuklanmasında umut edilecek bir gelişme yok.

Gittiğimiz İstanbul Hükümeti Büyükelçiliği, suikastçının bir Ermeni olduğuna dair bazı varsayımlardan söz etti. Aslında Sait Halim Paşa'nın başka düşmanı yoktu ve bir süreden beri siyasetle uğraşmıyordu. Ankara Hükümetinin Temsilciliğine de gittik. Maslahatgüzâr, Paşa'nın aynı zamanda Hariciye Nazırı olduğunu ve Genç Türklerin en önemli liderlerinden biri olduğunu söyledi.

Azmi Bey Ne Diyor?

Maktulün yakın arkadaşı olan Azmi Bey ile uzun bir mülakat yaptık. Kendisi çok acı çekiyordu ve derinden etkilenmişti. Azmi, suça yol açabilecek sebepler hakkında bize çok az şey anlatabildi. Bize tanık olduğu kanlı sahneyi anlattı:

‘Katil’, dedi bize, ‘taksire şayan bir nişancı olmalı. Sadece bir kez ateş ederek vurdu ve ardından kaçtı. Babalarımı bir an önce tekrar görmek isteyen zavallı arkadaşımın iki oğlunu düşünüyorum.’ Azmi Bey, merhumun iyi kalpli ve nazik bir insan olduğunu yazmamızı rica etti.

Akşam geç saatlerde iki kez, sokak köşesinde katile tuhaf bir şekilde benzeyen bir kişi görüldü. Kurbanının öldürüldüğü yere dönen katil miydi?

Bir Suç Ortağı!

Sadece bir ipucu keşfedildi. Katil, kaçarken şapkasını düşürdü ve şapkasını hemen ikinci bir kişi aldı ve hiçbir iz bulunamadı. Eşkalini kimsenin veremediği bu ikinci kişi suçta nasıl bir rol oynadı? Sadece birkaç kişi şapkayı ele geçiren gizemli gencin gri giyindiğini iddia etti. Suç ortağı, Paşa'nın evinden az uzakta bekleyecek ve şapkasını alır almaz kaçacaktı.

Birilerine göre, burada tüm detaylarıyla incelenecek ve uzaktan verilen emirlerle hayata geçirilecek bir komplonun izinde olunacaktır. Cinayetin faillerini bulmak için yetkililer daha ciddi yeni engellerle karşılaşacaklardır⁸.”

⁸ **Il Messaggero**, 7 Dicembre 1921.

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA SÜİKASTI

Görsel 2. *Il Messaggero* (07.12.1921)

Görsel 3. Hastanede, Sait Halim Paşa'nın cansız bedeni**II.2. L'Epoca Gazetesi**

Suikast hakkında ayrıntılı bilgiler vererek dikkate değer yorumlar yapan diğer bir gazete olan *L'Epoca*, 1917 sonunda gazeteci ve deneme yazarı Tullio Giordana tarafından kuruldu. Faşizm döneminde 1925'te kapanan gazete, liberal-demokrat bir yayın politikası izledi. *L'Epoca*, suikast haberini 7 Aralık günü son dakika cinayet haberleri içerisinde duyurduğunu belirttikten sonra, ertesi gün ayrıntılı bir şekilde ele aldı. “Esrarengiz Siyasi Bir Cinayet: Eski Sadrazam Sait Halim'i Vuran Tabancalı Soğukkanlı Bir Ermeni Tetikçi” başlıklı haberde, Paşa'nın öz geçmişi ve üstlendiği görevler hakkında bilgi verdi. “Paşa'nın, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, özellikle Ermenilerin nefret ettiği önemli bir figür olduğu” görüşünü ifade eden gazete, “Osmanlı ordusunun Ermenistan'da katliamlar yaptığı” iddiasından sonra suikastı şöyle aktardı.

“Saat 17. 30 sularında iki Türk, evlerinin kapısının önüne vardıklarında Azmi Bey araba parasını öderken, tam bu sırada koyu kıyafetli, uzun boylu, yakınlarda gizlenmiş bir adam arabaya yaklaştı. Sait Halim Paşa, inmek üzere hazırlık yapmak için ayağa kalkmıştı. Meçhul şahıs, elinde

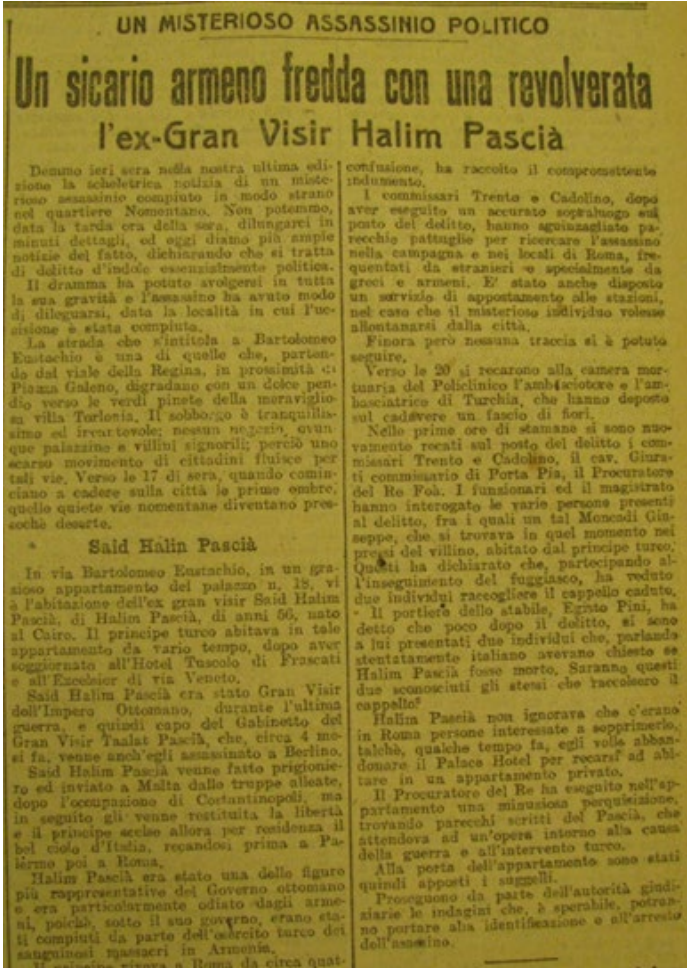
İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA SUIKASTI

tabanca olan kolunu havaya kaldırdı ve tabancasını Türk'ün kafasına doğru yöneltti ve tetiği çekti. Arabanın sağında duran sekreter Azmi Bey, Paşa'nın ağır bir şekilde arabanın koltuğuna düştüğünü gördü. Aynı anda, silahı çekili olduğu halde hızla kaçmakta ve Ermeni dilinde bazı kelimeler bağırarak katili gördü. Azmi Bey arabaya çıkarak efendisini muayene etti ve arabacıya, kaçan katili takip etmesi için atları kırbaçlamasını emretti. Arabayı daha hızlı sürmesi için arabacıya dırdır eden siyahi hizmetçi de bindi. Fakat katil, elinde tutmakta olduğu silahıyla insanları kendisinden uzakta tutmaya çalışıyor ve Piazza Galeno'ya doğru hızla uzaklaşıyordu. Araba ve takipçilere katılan bazı işçiler ara vermeden katili yakalama yarışına devam ettiler.

Ürkütücü Takip

Belki de çoktan ölmüş Paşa'yı taşıyan araba, arabacı, sekreteri ve hizmetçi, gizemli suikastçıya ulaşmak için koştular. Hepsi de Galeno Meydanı'na varmışlardı. Bu karakteristik meydandan, Viale della Regina'nın iki koluna ek olarak, çevrede bir tür merak uyandıran labirent oluşturan altı karmaşık ve kıvrımlı sokak daha var. Aniden, takip edilen ve takip edenler arasında 32 numaralı tramvay aracı girdi. Katil, iz bırakmadan kaybolmak için bu andan yararlandı. Tevfik Azmi, firariyi yakalama umudunu kaybetti ve arabayı hastaneye doğru yönlendirdi. Paşa orada ilk yardım odasına taşındı.”⁹

⁹ L'Epoca, 8 Dicembre 1921.

Görsel 4. *L'Epoca* (08.12.1921)

Muayene eden doktorların Paşa'nın ölmüş olduğunu beyan ettiklerini tekrarlayan gazete, telefonla haber verilen Porta Pia Karakolu'ndan Komiser Giurati ve Komiserler Trento ve Cadolino'nun Tefvik Azmi ve Paşa'nın hizmetlilerinin ifadesini aldıklarını kaydediyor. "Katilin Rum ya da Ermeni olduğu hemen hemen kesinleşti" tespitinde bulunan gazete, katilin, cinayet için uzun süredir çalıştığını ve hazırlık yaptığını da ekliyor. Ateş eden kişinin tek başına olmadığını da yazan *L'Epoca*, suç ortaklarının da olay yerinin yakınlarında olduğunu belirtiyor. Katilin kovalamaca esnasında şapkasını düşürdüğünü yazan İtalyan gazetesi, bunun önemli bir ipucu olabileceğine dikkat çekiyor.

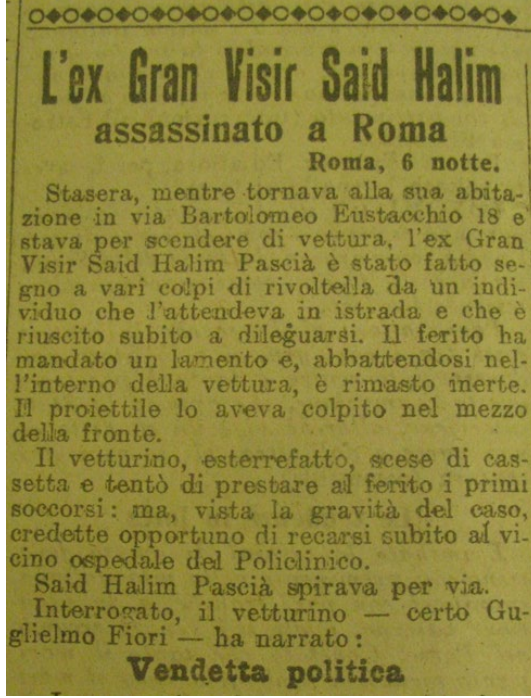
Komiserler Trento ve Cadolino'nun suç mahallinde kapsamlı bir inceleme yaptıktan sonra, birkaç devriyeyi; katili kırsal kesimde ve Roma'da yabancıların, bilhassa Ermeni ve Rumların devam ettikleri mekânlarda aramaları için görevlendirdiklerini de ifade ediyor. “Aşağılık kişinin şehirden uzaklaşmak istemesi ihtimaline karşı tren istasyonları da takip altına alındı” diyen gazete, araştırmalardan henüz bir sonuç alınmadığını da belirtiyor. Akşam saat 20'ye doğru Türkiye Büyükelçisi ve eşinin de hastaneye gelerek naaşın üzerine bir demet çiçek bıraktıklarını bildiriyor. 7 Aralık sabahı suç mahalline tekrar gelen Komiserler Trento ve Cadolino ile Porta Pia Komiseri Giurati ve Savcı Foa'nın, aralarında Paşa'nın villasının yakınında ikamet eden Giuseppe Moncadi de olduğu hâlde pek çok kişiyi yeniden sorguladıklarını bildiriyor. Gazete, Moncadi'nin kaçağı takip ederken, iki kişinin düşen şapkayı aldıklarını gördüğünü söylediğini kaydediyor. *L'Epoca*, kapıcı Egisto Pini'nin olaydan kısa süre sonra iki kişinin, bozuk İtalyancayla, prensin ölüp ölmediğini sorduklarını söylediğini ekleyerek, bu iki meçhul şahsın, katilin şapkasını alan kişiler olup olmadığını soruyor¹⁰.

II.3. *Il Secolo* Gazetesi

1866'da Milano'da yayınlanmaya başlayan *Il Secolo*, İtalya'nın en çok satan gazetelerindendi. “Eski Sadrazam Sait Halim Roma'da Düzenlenen Suikastla Öldürüldü” başlıklı haberde, Paşa'nın, ikametgâhının önünde, arabadan inmek üzereyken atılan kurşunlarla öldürüldüğü yazıldı. Suikastın intikam almak amacıyla Ermeniler tarafından işlendiğini belirten gazete, Paşa'nın hastaneye ulaştırıldığında ölmüş olduğunu belirtti. Arabacının ifadelerine yer veren gazete, Paşa'nın öz geçmişini de yayınladı. Ancak burada ciddi bir yanlış bilgi verildi ve Paşa'nın, Dünya Savaşı bittikten sonra, Malta'daki sürgünlüğünden söz edilmeden İtalya'ya geldiği yazıldı. *Il Secolo*, suikastın yapıldığı akşam Paşa'nın çok yakın arkadaşı olan Türkiye Büyükelçisi Cami Bey [Baykurt] ve eşinin hastaneye geldikleri bilgisine yer verdi¹¹.

¹⁰ *L'Epoca*, 8 Dicembre 1921.

¹¹ *Il Secolo*, 7 Dicembre 1921.

Görsel 5. *Il Secolo* (07.12.1921)**II.4. *La Stampa* Gazetesi**

Torino'da 9 Şubat 1867'de yayınlanmaya başlayan İtalya'nın saygın gazetelerinden *La Stampa*, suikastı "Roma'da Esrareniz Bir Suikast: Eski Türk Sadrazamı Siyasi Suçlu Muydu?" şeklinde duyurdu. Suikast hakkında ciddi yanlış bilgiler de verilen haberde, cinayetin, bir arabayla Viale della Regina'da iki beyin rehberliğinde yapılan gezintiden hemen sonra o civarda işlendiğini yazdı. *La Stampa*'ya göre cinayet şöyle işlendi: "İki kişiden, bir villanın önünde duran arabadan inen genç olanı, arabacıya ücreti sorarken diğeri hala arabadaydı. Bu esnada aniden bir silah sesi duyuldu ve daha yüksekte arabadaki bu kişi vuruldu. Vurulan kişinin arabadan eğilerek yana düştüğü görüldü. Kurşun başına isabet etmişti. Arabacı ve diğer kişi, koşarak uzaklaşan birini gördüler." Kaçan kişinin daha önceden bölgede konuşlandığını yazan gazete, öldürülen kişinin arkadaşının, bu kişiyi görmesine rağmen peşinden koşmasının faydasız olduğunu düşündüğü için, yaralıyı yakındaki hastaneye taşıdığını anlatıyor. *La Stampa* da yaralı Paşa'nın hastaneye götürüldüğünde ölmüş olduğunu, "Paşa'nın hastaneye cesedini

götürdüler” ifadesiyle dile getiriyor. Gazete, “Paşa’nın Roma’da herhangi bir siyasi faaliyette bulunmadığına” dikkat çektikten sonra başkent çevrelerinde cinayetin siyasi mahiyette olduğu varsayımından hareket edildiği bilgisine yer veriyor: “Katil, mağduru tanıyan ve alışkanlıklarını önceden bilen bir yabancı olmalıdır. Suçun önceden tasarlanmış olduğu ve bir yabancı tarafından da olsa, siyasi amaçla gerçekleştirildiği göz ardı edilmemektedir.”¹²

II.5. *Il Tempo* Gazetesi

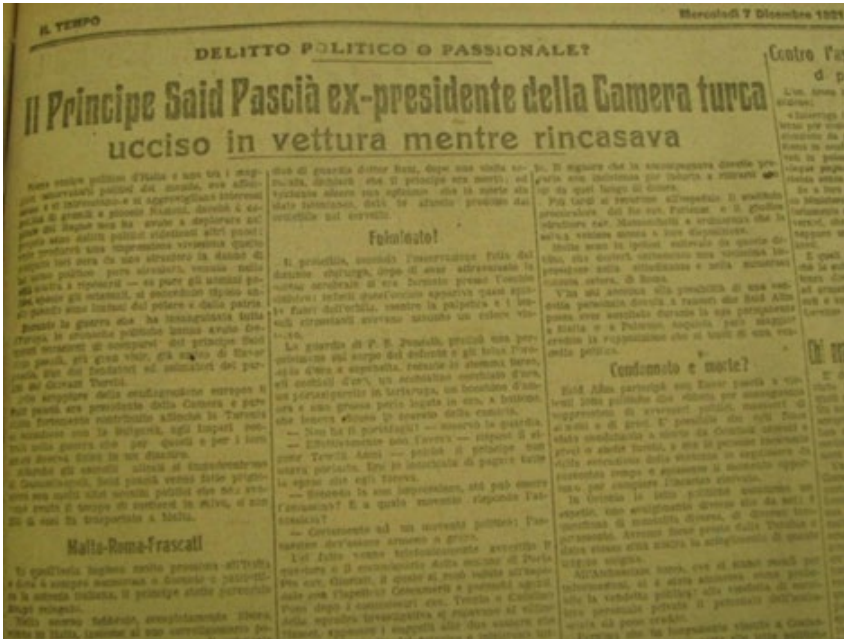
1917’de Roma’da yayın hayatına başlayan *Il Tempo* gazetesi, “Siyasi veya İntikam Cinayeti” üst başlığının altında yanlış bilgi içeren şu başlığı tercih etmiştir: “Türk Meclisinin Eski Başkanı Prens Sait Paşa, Evine Dönerken Bir Arabanın İçinde Öldürüldü.” Gazete, İtalya’nın siyasi merkezi olan dünyanın büyük küçük pek çok milletinin güncel gelişmeleri takip ettiği Krallığın başkenti Roma’da, ülkelerine dinlenmek için gelen yabancı siyasetçiye karşı bir suikast yaşandığını bildirerek habere başladı. Bütün Avrupa’yı saran kanlı savaş boyunca Sait Halim Paşa’nın siyasi olaylar nedeniyle bilindiği, kendisinin Enver Paşa’nın dostu, İttihat ve Terakki Fırkasının destekçisi ve önde gelenlerinden olduğu hatırlatıldı. Savaşta Meclis Başkanlığı yaptığı gibi yanlış bir bilginin ardından Turanın gerçekleşmesi için çalışırken, ülkenin bir felakete sürüklendiği ileri sürüldü. Müttefiklerin İstanbul’u ele geçirmesinden sonra İngilizler tarafından tutuklanarak Malta’ya sürüldüğü bilgisi tekrarlandı. Kalabalık, gelişen ve vatansever bir İtalyan cemaatinin yaşadığı İngiliz hâkimiyetindeki bu adada, Prens de bir dönem kaldığı yazıldı. Geçen Şubat’ta serbest kaldığı gibi yanlış bir bilginin ardından Paşa’nın, pek çok dindaşı ve siyasetçiyle ayrıca sürgün arkadaşı Tefik Azmi Bey ile İtalya’ya geldikleri gibi başka yanlış bilgiler tekrarlandı. Roma’daki hayatından da söz edilirken her gün yurt içi ve yurt dışından pek çok mektup aldığı bildirilen Paşa’nın çok sayıda siyasi ziyaretçisinin olduğu da farklı bir bilgi olarak kaydedildi. Roma’daki hayatı hakkında bilineneler tekrarlandıktan sonra eski nazırın son derece elit ancak şaşalı bir hayat sürdüğü, lüks otellere devam ettiği, ülkesinden ve diğer ülkelerden pek çok siyasetçiyle irtibat hâlinde olduğu ileri sürüldü. Cinayet gününe gelen gazete, Paşa’nın Roma’nın kırsallarını tasvir eden iki suluboya manzara portresi satın aldığını ve bunları çalışma odasına yerleştirmek arzusunda olduğunu bildirildi. Portreleri bir sanat galerisinden aldıktan sonra kiraladıkları arabayla eve dönerken

¹² *La Stampa*, 7 Dicembre 1921.

yaşadıklarını “trajedi” olarak niteledi ve cinayet anımı diğer gazeteler gibi yansıttı.

“Katil kaçmayı başardı” alt başlığında, arabacı Guglielmo Fiori’nin şaşkınlığını atlattıktan sonra “Koşun! Yakalayın!” diye bağırarak, yakalamak için katilin peşinden atları kırbaçladığı bilgisi veriliyor. Galeno Meydanı’na doğru giden arabacı ve Azmi Bey’in birkaç dakika sonra Viale della Regina’dan Nomentana Caddesi’ne varmalarına rağmen suikastçiyı orada bulamadıkları anlatılıyor. Katili yakalayamayan arabacı, Tevfik Azmi ve Bilal’in yaralandığı için kan kaybetmekte olan Sait Halim Paşa’yı derhal hastaneye götürdükleri, hemşire Carlo Narducci’nin yardımcı olarak acil müdahale odasına taşındığı ve ilk muayeneyi yapan Doktor Bani’nin, Prens’in, beynine isabet eden kurşun nedeniyle öldüğünü söylediği tekrarlanıyor.

Görsel 6. *Il Tempo* (07.12.1921)

Il Tempo, İtalyan Emniyet yetkilisi Ponsolé’nin, merhumun cesedinde arama yaptığını ve Türk armalı altın köstekli saatini, altın gözlükle altın çerçeveli başka bir gözlüğünü, kaplumbağa derisinden bir sigara tabakasını, bir ağızlığı ve altınla bağlanmış büyük bir inciye bulduğu bilgisini veriyor. Gazete, Paşa’nın üzerinden cüzdan çıkması nedeniyle görevlinin, “Cüzdanı yok!”

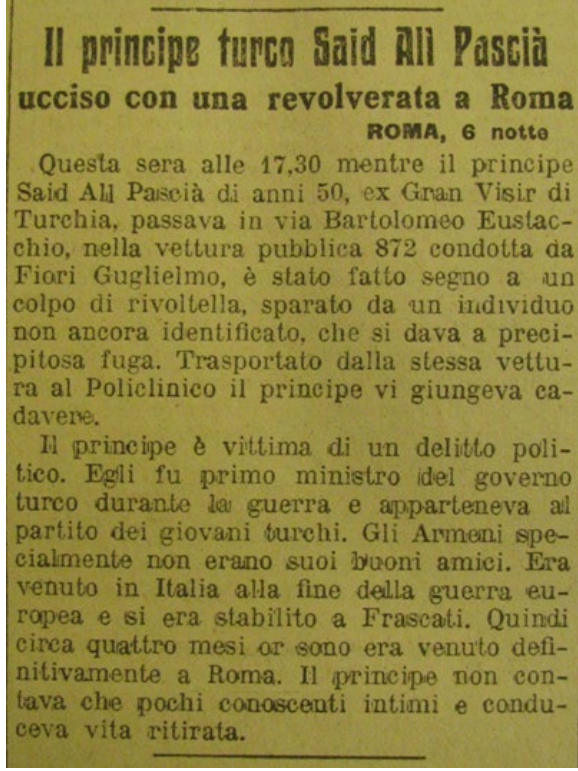
demesi üzerine devreye giren Azmi Bey'in, "Prens'in aslında cüzdanı yok, yaptığı bütün alışverişlerin parasını ben ödediğim için cüzdan kullanmazdı" diye açıklama yaptığını not ediyor. *Il Tempo*, "Size göre suikastı kim yapmış olabilir?" sorusuna Tefik Azmi'nin, "Siyasi sebeple yapıldığı muhakkak. Suikastçı Ermeni veya Rum olmalı" diye cevap verdiğini ekliyor. İtalyan gazetesi, önemli bir ayrıntıyı sütunlarına taşıyor. *Il Tempo*, olaydan bir saat kadar sonra hastaneye gelen Prens'in yakın arkadaşı ve eski dâhiliye vekili olduğunu tahmin ettiği bir gençle, genç ve güzel bir bayanın, cenazeyi görme talebinde bulduklarını yazarak bu arzularının yerine getirilmesinden sonra genç bayanın ağlama krizine girdiğini belirtiyor¹³. *L'Epoca*'nın da "Türkiye Büyükelçisi" şeklinde bildirdiği ziyaret, Ankara hükümetinin ilk Dâhiliye Vekili Cami Bey ve eşi tarafından yapılmış olmalıdır.

II.6. Il Popolo d'Italia Gazetesi

Suikastı 7 Aralık günü duyuran diğer bir İtalyan gazetesi de Benito Mussolini tarafından 1914'te kurulan *Il Popolo d'Italia*'dır. "Türk Prensisi Sait Ali Paşa Roma'da Bir Tabancayla Vurularak Öldürüldü", "Roma 6 gece" notuyla yayımlanan haber şöyledir: "Bu akşam saat 17.30 iken, Türkiye'nin eski sadrazamı, 50 yaşındaki Prens Sait Ali Paşa, Guigliemo Fiori tarafından idare edilen 872 numaralı arabayla Bartolomeo Eustachio Sokağı'ndan geçerken, kimliği şu ana kadar tespit edilemeyen ve suikasttan sonra aceleyle kaçan bir kişi tarafından tabancayla vurularak öldürüldü. Aynı arabayla hastaneye götürülen Paşa, oraya varıldığında ölmüştü." Paşa'nın siyasi bir cinayete kurban gittiğini belirten gazete, kendisinin, İttihatçılar tarafından kurulan hükümetin başı olduğunu yazdı. Ermenilerin kendisine dost olmadıklarına dikkat çeken *Il Popolo d'Italia*, savaştan sonra İtalya'ya gelerek Frascati'ye yerleştiğini bildirdi. Paşa'nın Dört ay veya biraz daha fazla bir zaman önce kesin olarak Roma'ya gelip yerleştiğini belirten gazete, birkaç tanıdığının bulunduğu Roma'da yaşadığı emekli hayatının kısa sürdüğünü ekledi¹⁴.

¹³ *Il Tempo*, 7 Dicembre 1921.

¹⁴ *Il Popolo d'Italia*, 7 Dicembre 1921.

Görsel 7. *Il Popolo d'Italia* (07.12.1921)II.7. *Il Giornale d'Italia* Gazetesi

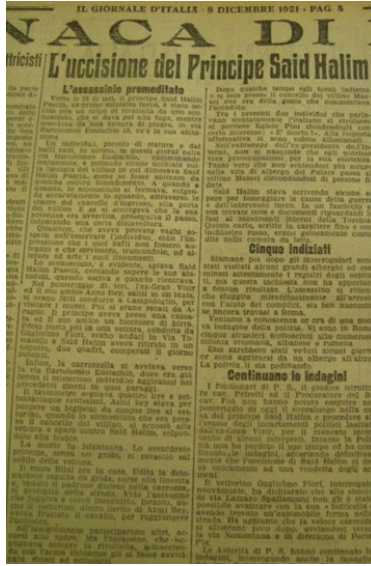
Şimdiye kadar incelenen İtalyan gazetelerinin dışındakiler Sait Halim Paşa suikastını 8 Aralık günü duyurdular. 1901'de ılımlı sağcı politikaları savunmak üzere kurulan ve saygın olarak kabul edilen İtalyan gazetesi *Il Giornale d'Italia*, herhangi bir açıklama yapmadan olay sanki 7 Aralıkta yapılmış gibi anlatıyor. "Sait Halim Paşa'nın Öldürülmesi: Önceden Planlanmış Suikast" başlıklı haberde, eski sadrazamlardan Sait Halim Paşa'nın 7 Aralık'ta saat 18.00'e doğru, ikamet ettiği evin bulunduğu Bartolomeo Eustachio Sokağı'nda meçhul bir şahıs tarafından öldürüldüğü bildiriliyor. Paşa'yı tek kurşunla öldüren katilin suikasttan sonra kaçtığını not eden gazete, katilin eşkali hakkında bilgi verirken, kısa boylu, seyrek bıyıklı olduğunu tekrarlayarak önemli bir ayrıntıya da dikkat çekiyor. İtalyan gazetesi, bu kişinin son günlerde Paşa'nın ikamet ettiği sokakta ağır adımlarla

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA
SUIKASTI

yürüdüğünün ve Paşa'nın yaşadığı villaya doğru garip bakışlar attığının fark edildiğini yazıyor.

Katilin garip davranışları hakkında bilgi vermeye devam eden gazete, bu meçhul şahsın sokakta yürürken zaman zaman durduğunu, bakışlarını dikkatlice villaya çevirerek giriş kapısının parmaklıklarından bakarak evi incelediğini ve eğer varlığı fark edilirse yoluna devam ettiğini ekliyor. Şüpheli şahsı gözlemleyen birisinin, bıyığının gerçek olmadığı ve bunu yüz hatlarını ustaca değiştirmeye hizmet ettiği izlenimini edindiğini de belirtiyor. Meçhul şahsın, Prens'in alışkanlıklarını, giriş ve çıkışını öğrenmek için binayı gözetlediğini düşünen gazetede, cinayet günü diğer gazeteler gibi aktarıldıktan sonra cinayet anı şöyle anlatılıyor:

Görsel 8. *Il Giornale d'Italia* (08.12.1921)

“Araba, Paşa'nın ikamet ettiği sokağa girdiğinde, önceki günlerde civarda sinsice dolaşan söz konusu meçhul şahıs oradaydı. Azmi Bey, 4,70 lired tutan arabanın parasını ödemek için arabacıya 5 lired verirken, meçhul şahıs villanın kapısının yanındaydı. Arabaya yaklaştı ve Paşa'ya ateş ederek alından vurdu. Ölüm kaçınılmazdı. Talihsiz prens, çığlık atamadan arabanın koltuğuna yuvarlandı. Siyahi Bilal evdeydi ve silah sesini bir çığlık izledi, pencereye koştu ve efendisinin yerde yatmakta olduğunu gördü. Aceleyle sokağa indi. Suikastçının kaçmakta olduğunu gördü ve peşinden koşmaya başladı. Bu arada arabacı da,

Azmi Bey'in çağırması üzerine arabayla, katili yakalamak için atları kırbaçlamıştı. Başkaları da takibe katıldı. Fakat katil, cinayette kullandığı tabancayla kendisine yaklaşan herkesi tehdit ederek uzak tutmayı başardı. Arabacı Fiori, kullandığı arabayla geri döndü ve derhal Sait Halim Paşa'yı Poliklinik'e götürdü. Kont Massei, Azmi Bey ve Bilal de kendisiyle beraberdi. Prof. Caravani ile doktorlar Carossi, Martinozzi ve Bani, muayene ettikleri Paşa'nın öldüğünü anladılar. Paşa'nın naaşı hastanenin bir odasına konuldu."

Gazete, Paşa'nın öz geçmişi hakkında bazı hatalı bilgiler veriyor. Suikast hakkında yorumlarda bulunan gazete, Talat Paşa'nın öldürülmesine de atıfta bulunarak, siyasi bir cinayet karşısında bulunulduğunun kesin olduğunu belirtiyor. "Bunun Ermenilerin bir intikam cinayeti olduğunu" yazan gazete, bu halkın İttihatçıların ve Türk askerlerinin pek çok acısına maruz kaldığını ileri sürüyor. Avrupa başkentlerinde pek çok Ermeni "yurtsever"in yaşadığına dikkat çeken İtalyan gazetesi, Roma'da da genç Ermenilerden oluşan gizli bir dernek olduğunu yazıyor.

494

Yetkililerin soruşturmalarına devam ettiğini yazan *Il Giornale d'Italia*, Komiser Cadolino'nun Ermeni Koleji'ne giderek bazı Ermeni aileler hakkında bilgi aldığını da kaydediyor¹⁵.

II.8. *Avanti!* Gazetesi

1896'da Sosyalist Parti'nin yayın organı olarak yayınlanmaya başladı. "Siyasi Bir Cinayet: Eski Sadrazam Sait Halim Paşa İntikam İçin Öldürüldü" başlıklı haberde suikast, 7 Aralık akşamı yapılmış gibi anlaşılacak şekilde duyurulmuştur. Paşa'nın öz geçmişinden söz edildikten sonra Malta'da esir edildiği, Martta serbest bırakıldığı, Frascati'de bir müddet kalan Prens'in, yaklaşık bir aydır Roma'da ikamet ettiği bilgileri verilmiştir. Paşa'nın ikamet ettiği evin numarasını 10 olarak yanlış veren *Avanti!*, Prens'in, bir arabayla evine dönerken öldürüldüğünü duyurmuştur. Katilin bir yabancı olduğunu yazan gazete, kısa boylu, siyah giysili ve Amerikanvari bıyıklı olduğu bilgisini tekrarlamıştır. "Ateşin 3-4 metrelik bir mesafeden açıldığı bilgisi" de bu gazeteden öğrenilmektedir. Prens'in arabaya cansız bir şekilde düştüğü bilgisini de tekrarlayan *Avanti!*, cinayet ihtimallerine de özel bir yer ayırarak, Azmi'nin, suikastçının bir Ermeni olduğuna inandığını söylediğini de eklemiştir.

¹⁵ *Il Giornale d'Italia*, 8 Dicembre 1921.

İTALYA'DA ERMENİ TERÖRÜ: İTALYAN BASININDA SAİT HALİM PAŞA SÜİKASTI

Gece, Savcı Foa'nın Paşa'nın yaşadığı villada incelemeler yaptığını yazan *Avanti!*, yatak odasında, İngilizce ve Fransızca olarak Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi hakkında yazılmış pek çok doküman bulunduğunu bildirdi. Çalışma odasında da pek çok siyasetçiyi ziyaret etmek için kartvizitler, mektuplar ve Roma'ya ait pek çok fotoğrafa rastlandığını da not eden gazete, masanın üzerinde, Banco di Roma'da Prens adına bir hesap açıldığına dair banka idaresinin 5 Aralık tarihli bir mektubunun bulunduğunu da kaydetti. "Azmi'nin açıklamalarının ve bu delillerin polisi, bunun bir siyasi cinayet olduğuna ikna ettiğini" bildiren gazete, şehirde Ermeni ve Rumların yaşadığı pek çok yerde aramalar yapıldığını ve katilin trenle Roma'dan kaçabileceği ihtimali nedeniyle Termini İstasyonu'nda önlemler alındığını yazmıştır. Pek çok kişinin sorgulanmasına rağmen henüz hiçbir iz rastlanmadığı da son bilgi olarak ifade edilmiştir¹⁶.

Görsel 9. *Avanti!* (08.12.1921)

II.9. L'İdea Nazionale Gazetesi

Yayın hayatına 1911'de Roma'da başlayan milliyetçi çizgideki gazete, suikastı, 7 Aralık günü son baskıda duyurduğunu bildirmiş ve "Eski Sadrazam Sait Halim Paşa, Siyasi Bir Cinayete Kurban Gitti" başlığını tercih etmiştir. Esrarengiz bir cinayet karşısında kalındığına dikkat çeken gazete, Paşa'nın öz

¹⁶ *Avanti!*, 8 Dicembre 1921.

geçmiş hakkında, sadrazamlığa getirilişi ve İngilizler tarafından tutuklanışı gibi bazı tarih hataları yapmakla birlikte, ayrıntılı bilgi vermiştir. Tevfik Azmi'nin ve siyahi Bilal'in arkadaşları olduğunu, her yere Azmi ile çıktıklarını not etmiştir. Her ikisinin de Paşa'ya sadık insanlar olduğunu da ekleyen İtalyan gazetesi, üçlünün Roma'daki hayatları hakkında diğer gazetelerdeki bilgileri tekrarlamıştır. Paşa ile birlikte isimleri geçen iki kişinin yanı sıra bir İtalyan aşçı ile İsviçreli bir hizmetçinin hep birlikte yaşadıkları ifade edilmiştir. Kont Massei ile Paşa'nın dost olduklarını belirten gazete, Paşa'nın Roma'da sakin bir hayat kurarak ömrünün son yıllarını huzur içerisinde geçirmek istediğini hatırlatmıştır. Azmi Bey'in, Paşa'nın artık siyasetle hiçbir şekilde ilgilenmediğini açıkladığını yazan *L'Idée Nazionale*, Kahire'de yaşayan Prens Ömer ve İstanbul'da yaşayan Prens Halim isminde iki oğlu olduğunu eklemiştir.

Görsel 10. *L'Idée Nazionale* (08.12.1921)

Adı geçen İtalyan gazetesi, aynı gün “Suç Nasıl İşlendi?” başlıklı başka bir yazı daha yayınladı. Bu yazıda suikastın ne şekilde işlendiği anlatılırken, suikast saati olarak 17.15’i verdi ve ayrıntıları diğer gazeteler gibi aktardı. Kasvetli bir dramla karşı karşıya kaldığı fikrinde olan gazete, suikast hakkında eşitli varsayımların dile getirildiğini belirtti. Gazete, “suikastın, ‘katliamlara’ uğradıkları için Ermeniler tarafından yapılmaya ihtimalinin yanı

sıra Rumlar ve Kemalistler tarafından da yapılmış olabileceğinin ihtimal dahilinde tutulduğunu”¹⁷ belirtti.

II.10. Corriere d'Italia Gazetesi

1906'da yayın hayatına başlayan Roma gazetesi *Corriere d'Italia*, “Sait Paşa Suikastı Hakkında Varsayımlar ve Soruşturmalar” başlıklı yazısında dikkat çekici değerlendirmelerde bulundu. Gazetenin dikkat çektiği ilk nokta, suikastın özenle hazırlandığına dair kanıtlar bulunduğu ve bunun tek kişinin bir eylemi olamayacağıdır. İtalyan gazetesi bu düşüncüyü destekler mahiyette bir ayrıntıyı paylaştı: “Bazı arabaların sahte manevralarla katilin takip edilmesini önlemeye hazır olduğu ve katilin bunlardan biriyle kaçmayı başardığı görülüyordu.” Diğer gazetelerde de yer aldığı şekliyle, iki kişinin, Paşa'nın ölüp ölmediğini sormaları ve olumlu cevap alınca hızla villadan uzaklaşmaları bu gazetede de tekrarlandı. “Cinayet gerçekten bir organizasyon ise, ustaca çalışılmış” diye yazan gazete, bu gibi cinayetlerde, şehirde tanınmayan birinin tercih edildiğini ve eylemden sonra arkadaşlarının devreye girerek bu şahsı gizlediklerini yazdı. Polisin işinin hayli zor olduğu fikrinde olan *Corriere d'Italia*, Komiser De Bernardinis'in 7 Aralık günü Ankara hükümetinin Roma Temsilcisi Cami Bey ile sonuçsuz bir görüşme yaptığını bildirdi. Roma'daki bütün otellerin araştırıldığı, herhangi bir sonuç alınmadığı tekrarlandı. Adli yetkililer Forlenza ve Mazzucchetti'nin villada detaylı incelemeler yaptıkları ve pek çok kart ve mektup buldukları ifade edilirken, bir ayrıntıya da yer verildi. Sait Halim Paşa'nın kendisine karşı bazı planlar yapıldığını gizlice öğrendiğini iddia edenlerin bulunduğunu yazan gazete, bu yüzden, büyük bir otelde kalırsa herkes tarafından kolaylıkla tanınabileceği için bir villaya taşındığını belirtti. Son olarak Paşa'nın naaşının morgda olduğunu belirten gazete, naaşın büyük ihtimalle İstanbul'a götürüleceğini yazıp trajik bu olayın Paşa'nın oğullarına telgrafla haber verildiğini ekledi¹⁸.

II.11. Corriere della Sera Gazetesi

1876'da yayına başlayan İtalya'nın eski ve etkili liberal fikirli gazetesi *Corriere della Sera* “Eski Sadrazam Cinayeti ve Sebepleri Hakkında Varsayımlar” başlıklı haberiyle suikast haberini duyurdu. Sait Halim Paşa'ya

¹⁷ *L'Idée Nazionale*, 8 Dicembre 1921.

¹⁸ *Corriere d'Italia*, 8 Dicembre 1921.

karşı düzenlenen suikastın başkent çevrelerini derinden etkilediğini bildiren gazete, sebebi hakkında da kesine yakın bilgiler verdi. *Corriere della Sera*, prensin, siyasi bir cinayete kurban gittiğini ve katili, Roma’da yaşayan Ermeni topluluk arasında aramak gerektiğini yazdı. Talihsiz prensin herhangi bir ses çıkaramadan öldüğünü, katilin Piazza Galeno’dan hızla kaçarak Via Nomentana’ya çıktığını ve kalabalıkta izini kaybettirdiğini not etti. Paşa’nın öz geçmişi hakkında bilinenleri tekrarlayan İtalyan gazetesi, kendisinin Roma’da gayet elit bir hayat sürdüğünü ekledi. Başkentte siyasilere sık sık buluştuğunu belirten gazete, cinayetle ilgili soruşturmanın devam ettiğini ancak henüz bir tutuklama yapılmadığını da hatırlattı¹⁹.

III. Suikastın Adli Boyutu

Suikast haberinin alınmasıyla birlikte İtalyan emniyeti ve adli makamları katil ya da katilleri yakalamak için yoğun ama sonuçsuz bir girişim başlattılar. Sait Halim Paşa’nın ağır yaralı, muhtemelen yolda vefat etmiş olarak hastaneye getirilmesinden hemen sonra Emniyetten Cagliaghi ve Ponsel, Paşa’nın kıyafetlerini incelediler. Paşaya ait köstekli bir altın saat, altın hilal ve içinde 1.000 liralık bir cüzdan buldular. İtalyan adli ve emniyet makamlarının hareketliliği bununla da sınırlı değildi. Savcı Yardımcısı Francesco Forlenga ile Adliye Müfettişi Guido Mazzucchetti de hastaneye geldiler. İtalyan yetkililer Tefik Azmi Bey ile Hizmetçi Bilal’in bilgilerine başvurarak ifadelerini aldılar. Olayın detaylarını anlatan Azmi Bey, eylemin bir Ermeni tarafından yapıldığı fikrinde olduğunu söyledi. Suikastın yaşandığı bölgenin güvenliğinden sorumlu Porta Pia Karakolu’na bilgi verilmesi üzerine Komiser Giurati ve Komiser Yardımcısı Dr. Ferrara, adli yetkililer gelene kadar ilk iş olarak, Paşa’nın yaşadığı iki odayı mühürlediler. İtalyan emniyet görevlileri İsviçreli hizmetçiyle Napolili İtalyan aşçıyı da sorguladılar²⁰. Sorgu yargıcı ve jandarmayla mali polis, eski sadrazamın dairesinde arama yaptılar. Okuma odasında bir çekmecenin içinde, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmede haklı olduğuna dair çok sayıda İngilizce ve Fransızca doküman buldular. Çalışma odasında, çeşitli siyasetçileri ziyaret için alınmış randevu biletleri vardı²¹.

¹⁹ *Corriere della Sera*, 8 Dicembre 1921.

²⁰ *Il Messaggero*, 7 Dicembre 1921; *Il Tempo*, 7 Dicembre 1921; *L’Idea Nazionale*, 8 Dicembre 1921.

²¹ *L’Epoca*, 7 Dicembre 1921; *La Stampa*, 8 Dicembre 1921; *Corriere d’Italia*, 8 Dicembre 1921; *Avanti!*, 8 Dicembre 1921.

En kritik dönemde Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık yapmış bir devlet adamının Roma'da öldürülmesi her şeyden önce İtalya adına da üzülecek, belki daha ötesi sorumluluk hissini artıracak bir cinayetti. Bu yüzden İtalyan polisi olayla ilgili bütün ayrıntılara ulaşmak için ciddi bir soruşturma süreci başlattı. Başta cinayet esnasında Paşa'nın yanında olan Azmi ve arabacı olmak üzere, Paşa'nın birlikte yaşadığı ve hizmetine bakan kişilerle olaya tanık olanların bilgilerine başvurdular. İtalyan gazetelerinin verdikleri bilgilere göre bu kişilerden başka villanın sahibi Kont Massei, Roma'daki Türk ve Ermeni çevresiyle iyi ilişkiler içerisinde olan Sanayici Luigi Belli, Amerikan Koleji Müdürü Tolentino ve pek çok kişi, uzun sorgulamalara tabi tutuldular²².

Suikast hakkında en çarpıcı bilgiler, Paşa ve Azmi Bey'i kent merkezinden evlerine getiren arabacı Guglielmo Fiori tarafından verildi. Fiori, Lazzaro Spallanzani Caddesi çıkışında bir arabayı, ilerlemeleri mümkün olmayacak şekilde sokağı kapatmış olarak bulduklarını söyleyerek şu bilgileri verdi:

“Tomacelli Caddesi'nden geliyordum, Prens ve arkadaşımı, bir Görsel mağazasından aldım. Issız olan Bartolomeo Eustachio Sokağına dönüşte bir kapıdan, Amerikan bıyıklı, ufak tefek, tıknaz bir genç adamın çıkıp sokağın ortasında belirdiğini gördüm. O, prensin evinin önünde durmuş olan arabaya yaklaştı ve cebinden bir tabanca çıkararak prense ateş etti. Şaşkınlık yaşayacak vaktim bile olmadı. Gençin hızla ve aceleyle kaçtığını gördüm, bir çığlık duydum ve arkama döndüm: Prens, sırt üstü arabaya düşmüştü²³.”

Terörist Arşavir Şıracıyan'ın hatıralarında da anlattığı gibi, Paşa'nın ikamet ettiği sokakta inşaat yapılmaktaydı. İtalyan adli makamları, inşaatı duvar ustası olarak çalışan Giuseppe Moncadi'nin tanıklığına başvurdular. Usta, yabancı birinin Via Lazzaro Spallanzani istikametine doğru kaçarken daha rahat hareket etmek için ceketini çıkartıp fırlattığını ve sonra Via Nomentana'ya doğru kaybolduğunu anlattı. Usta, kaçanın attığı kıyafetlerini toplayan ve sonra ara sokakta kaybolan iki kişi gördüğünü belirtti. Tekrar villaya döndüğünü anlatan Moncadi, olay yerinde pek çok insanın toplandığını ve suikast hakkında yorum yaptıklarını, aksan ve kıyafetleri yabancı olan iki kişinin, kapıcı Egisto Pini'ye, prensin ölüp ölmediğini sorduklarını duyduğunu da ekledi. Öldüğü cevabını alan bu iki kişinin

²² **Corriere d'Italia**, 8 Dicembre 1921; **Il Giornale d'Italia**, 8 Dicembre 1921.

²³ **Il Secolo**, 7 Dicembre 1921; **Il Giornale d'Italia**, 8 Dicembre 1921.

uzaklaştığını bildirdi. Moncadi, suikastçının kıyafetlerini toplayan iki kişiden birini tanıdığını iddia etti²⁴.

İtalyan polisinin katili bulma yönündeki çabaları sonraki günlerde de devam etti. Bu çaba, Şıracıyan'ın iddia ettiği gibi Roma sokaklarına, katilin kimliğini tespiti yarayacak bilgi veren herkese 30.000 lîre verileceğini duyuran ilanlar asacak kadar değildi²⁵. Fakat sonuç alınamasa da Roma'daki bütün oteller araştırılacak şekilde devam etti²⁶. Suikastla ilgili haberler zamanla azalmakla birlikte İtalyan gazetelerinin sonraki günlerde ısrarla belirttikleri husus, İtalyan polisinin herhangi bir ize rastlayamadığıydı. Bunda İtalyan polisinin beceriksizliği ne kadar rol oynadı, Yunan ve Ermeni diplomatların katili himayeleri ne derece etkili oldu²⁷ bilinmez ama Şıracıyan, Roma'dan kolaylıkla ayrılarak İstanbul'a döndü.

İtalyan polisi katili bulamadı fakat İtalyan mahkemelerinde cinayet davası görülmeye devam etti. 1 Şubat 1926 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Floransa Cinayet Mahkemesi tarafından Paşa'nın katlinde rol oynayan suç ortağının da asıl katil gibi itham edildiğini yazmıştır²⁸. Paşa'nın katli ve soruşturma konusu 1930'larda tekrar gündeme geldi. 24 Ağustos 1931 tarihli *Son Posta* gazetesi, İtalyan polisinin Sait Halim Paşa'nın katli hakkında Boğaziçi'nde oturan "maruf bir zattan" bilgi istediğini yazdı²⁹. Bu haber ertesi gün *Cumhuriyet* gazetesinde de yer alınca³⁰ haberde Paşa'nın yanında yer alan zat olarak belirtilen Tefik Azmi Bey açıklama yapma ihtiyacı duydu. *Yeni Gün*³¹ ve *Son Posta*³² gazetelerinin muhabirlerine açıklama yaparak ve *Cumhuriyet* gazetesine de bir mektup göndererek³³ kendisinden herhangi bir

²⁴ **L'İdea Nazionale**, 8 Dicembre 1921; **Il Giornale d'Italia**, 8 Dicembre 1921.

²⁵ Şıracıyan, 2006, s.192.

²⁶ **Corriere d'Italia**, 8 Dicembre 1921.

²⁷ Şıracıyan'ın Roma'da bulunduğu dönemde en yakın dostlarından birisi, Ermenistan'ın eski Roma Büyükelçisi Mikaei Varantian idi. Anılarında, Yunanlıların da Sait Halim Paşa'nın öldürülmesini büyük bir zevkle öğrendiklerini anlatan Şıracıyan şunu ekliyor: "Yoldaş Varantian beni Yunan Konsolosunun evine götürdü. Konsolos beni hararetle bir şekilde kucakladıktan sonra bir madalya ile onurlandırdı ve elime bir tavsiye mektubu tutuşturdu." Şıracıyan 2006, s.200.

²⁸ **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Şubat 1926.

²⁹ **Son Posta**, 24 Ağustos 1931.

³⁰ **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1931.

³¹ **Yeni Gün**, 26 Ağustos 1931.

³² **Son Posta**, 26 Ağustos 1931.

³³ **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1931.

bilgi talep edilmediğini açıkladı. Sait Halim Paşa'nın katli meselesi böylece, uzun yıllar pek çok benzer olay gibi unutuldu.

Dönemin gazetelerinde saldırganın bir Ermeni olduğu hususunda kesine yakın bilgiler verilmesine rağmen katil yakalanamadı. Katilin Ermeni Arşavir Şıracıyan olduğu yıllar sonra hatıraları yayınlanınca öğrenildi. 1900 İstanbul doğumlu olan Şıracıyan, Ermeni ihtilal örgütü mensuplarının toplantılar yaptığı bir evde büyüdü. 1919'da kurulan İnfaz Bürosu'nun verdiği görevle Ermeni Vahe İhsan'ı "hain" olduğu iddiasıyla öldürdü. (27 Mart 1920) Sait Halim Paşa'yı öldürme görevi kendisine verilince 1921 yazında Roma'ya geçerek izini sürmeye başladı. Tefik Azmi'ye rastlayınca, onu takip ederek Paşa'ya ulaştı ve 6 Aralık 1921 günü Paşa'yı şehit etti. Cinayetten sonra İstanbul'a dönen Şıracıyan, Nemesis operasyonları kapsamında Almanya'ya giderek 17 Nisan 1922'de Berlin'de Bahattin Şakir ve Trabzon Valisi Cemal Azmi'yi öldürdü. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşen Arşavir Şıracıyan, 1965'te hatıralarını yazmaya başladı. Bir film senaryosu gibi, yalan yanlış bilgilerle dolu, kendisini bir kahraman olarak gösterdiği anıları, ölümünden üç yıl sonra 1976'da kızı Sonia Shiragian tarafından yayımlandı³⁴. Şıracıyan'ın hatıraları Türkçeye de çevrilerek 1997'de ve 2006'da yayımlandı³⁵.

³⁴ Arshavir Shiragian, **The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot**, translated by Sonia Shiragian, Hairenik Press, Watertown, Massachusetts 1976, 218 s.

³⁵ Arşavir Şıracıyan, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yayınları, İstanbul 1997 ve 2006.

SONUÇ

Ermenilerin intikam almak için şehit ettikleri Sait Halim Paşa, siyasetçi kimliğinin yanı sıra fikir adamı olarak da önemli bir Osmanlı aydınıdır. Ancak hayatının akışını değiştiren İttihatçılarla ilişkileridir. Bu ilişki sayesinde önemli devlet görevlerine geldi, ancak hiç birisinde, o makamın gerçek temsilcisi olarak görülmedi. Yetkilerin kullanılmasında geri planda olan Paşa, sorumluluğun üstlenilmesi ve bedel ödeme söz konusu olunca ilk sıralarda yer aldı.

Tehcir olarak bilinen kararın alınmasında ve uygulanmasında da bunu görmek mümkündür. Her ne kadar 27 Mayıs 1915'te sevk ve iskân kararını alan hükûmetin başındaki kişi Sait Halim Paşa ise de, fikir ve karar ona ait değildir. Ancak hem Mondros Mütarekesi'nden sonraki İngiliz siyasetinin hem de Ermeni teröristlerin bedel ödettiği kişilerden ilki Sait Halim Paşa'dır. Aslında Sait Halim Paşa suikastının değerlendirilecek pek çok yönü bulunmakla birlikte bu makalede sadece İtalyan basınındaki yankıları ele alındı. Dönemin ulusal İtalyan gazetelerinin hemen hepsi, suikasttan bahsetmişlerdir. Gazetelerin üzerinde durduğu ortak noktalar göze çarpmaktadır. Mesela, suikastın bir siyasi cinayet olduğu hemen hemen bütün gazetelerin belirttiği bir husustur. Bu tespit yapılırken, katilin, ön hazırlık yaptığına, Paşa'nın günlük hayatı ve davranışları hakkında gözlemlerde bulunduğu dikkat çekilmiştir. Planlı suikastın tek bir kişinin işi olamayacağı görüşü ifade edilirken, katilin olay yerinden kaçışı sırasında yardım aldığı örneklenerek desteklenmiştir.

İlaveten bu suikastın Roma'da yaşayan yabancılar tarafından işlenmiş olduğu ciddi bir tahmin olarak ifade edilmiştir. Yabancı unsurlardan ilk akla gelenler de Ermenilerdir. Bazı gazetelerin gerçeğe yakın bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin böyle bir suikast düzenleyebilecekleri ihtimali, yakın geçmişte Türklerle Ermeniler arasında yaşanan olaylara dayandırılırken, Talat Paşa suikastını, Ermeni teröristlerin işlediği diğer cinayetlere örnek olarak vermişlerdir.

Tam bu noktada basının suikasta karşı izlediği yayında tavrının ne olduğu önemlidir. Peşinen şunu belirtmeliyiz ki, Ermeni isyanlarında ve I. Dünya Savaşı sırasında yaşananlar söz konusu olduğunda İtalya devleti ve kamuoyu açık şekilde Ermenilerden yana tavır almıştır. Yaşananlar ön yargılı ve tek

tarafli yansıtılmıřtır³⁶. Bazı İtalyan gazeteleri suikastı duyururken 5-6 yıl önce yaşanan olaylara, “Ermenilerin katliama maruz kaldıkları” iddiasıyla atıfta bulunmuşlardır. Ancak genel itibarıyla İtalyan basınının, ülkelerinde “misafir” olarak bulunan bir eski sadrazamın suikastına karşı tavrı, bu cinayeti mazur gösterecek şekilde değildir. Bu yaklaşım şunun için önemlidir: Ermeni teröristlerin İtalya’da Türklere karşı eylemleri Sait Halim Paşa ile sınırlı değildir. 1970’lerde yurt dışındaki Türk diplomatlara karşı düzenlenen suikastlardan, biri ölümlle ve ikisi yaralanmayla sonuçlanan üçü İtalya’da yapılmıştır. Türkiye’nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım, 9 Haziran 1977 günü Roma’da ikamet etmekte olduğu binanın giriş kapısını açarken, bir Ermeni terörist tarafından sırtından vurularak şehit edilmiştir Ancak, suikast hakkında İtalyan gazetelerinde yaptığımız araştırmada basının, masum bir insanın öldürölmesinin neredeyse mazur gösterir bir şekilde yayın yaptığı fark edilmiştir. Bu yüzden, İtalyan gazetelerinin Sait Halim Paşa suikastındaki tavrı anlamlıdır.

2021 yılı Sait Halim Paşa’nın şehit edililişinin yüzüncü yılı idi. Bu münasebetle Paşa, çeşitli bilimsel etkinliklerle anıldı. Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi, 2-3 Nisan 2021 tarihinde “Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür Said Halim Paşa Sempozyumu” düzenledi³⁷. Sempozyumda sunulan bildiriler Kültür Bakanlığı tarafından yayımlandı³⁸.

Ege Üniversitesi Edebiyat Faköltesinde, suikast günü olan 6 Aralık’ta “100. Yılında Sait Halim Paşa’ya Ermeni Suikastı” konulu bir konferans verildi³⁹. 6 Aralık 1921’de Genç Memur-Sen tarafından düzenlenen “Vefatının 100. Yılında Gençlerin Gözünden Said Halim Paşa Sempozyumu” yapıldı⁴⁰. Bundan birkaç gün sonra 8 Aralık 2021’de Atatürk Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen çevrim içi bir panelde Sait Halim Paşa çeşitli yönleriyle

³⁶ I. Dünya Savaşı’nda İtalya’nın Ermeni meselesine karşı tavrı hakkında bk. Mevlüt Çelebi, “İtalyan Arşiv Belgeleri Işığında I. Dünya Savaşı’nda İtalya ve Ermeni Meselesi”, **I. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (16-18 Ekim 2019, Iğdır) Bildiriler Kitabı**, s.657-672. (<https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfRIJTdWFObGFhVGtWekt1X0dqLWxPcTNVc0VJ/view>)

³⁷ “Said Halim Paşa Vefatının 100’üncü Yılında ZKSM’de Anıldı”, Zeytinburnu Belediyesi, <https://zeytinburnu.istanbul/haberler/said-halim-pasa-vefatinin-100uncu-yilinda-zksmd-anildi/>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

³⁸ **Said Halim Paşa Kitabı, Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür**, Haz. Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 824.

³⁹ <https://www.euegeajans.com>, Erişim Tarihi: 12.03.2022.

⁴⁰ <https://www.memursen.org.tr/mobile/vefatinin-100-yilinda-genclerin-gozunden-said-halim-pasa-sempozyumu>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

ele alındı⁴¹. 17 Aralık 2021’de T.C. Kültür Bakanlığının katkılarıyla *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* tarafından “Şehadetinin 100. Yılında Said Halim Paşa Sempozyumu” düzenlendi⁴². Adı geçen dergi ayrıca Sait Halim Paşa adına özel bir sayı yayınladı⁴³. Ayrıntılara girmeden, bu sempozyumlarda sunulan bazı bildirimlerde, özellikle suikast hakkında gerçeği yansıtmayan bilgiler verildiği tespit edildi. Bununla birlikte, Said Halim Paşa suikastının akademik ortamlarda ele alınması anlamlı ve önemlidir.

İntihal Taraması <i>Plagiarism Detection</i>	Bu makale intihal taramasından geçirildi. (https://intihal.net/) <i>This paper was checked for plagiarism. (https://intihal.net/)</i>
Etik Beyan <i>Ethical Statement</i>	Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. <i>There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.</i>
Açık Erişim Lisansı <i>Open Access License</i>	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. <i>This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License</i>

⁴¹ <https://www.atam.gov.tr/duyurular/ataturk-arastirma-merkezi-baskanligi-ermeni-terror-gutleri-tarafindan-sehit-edilen-turk-diplomatlarimiz-said-halim-pasa-6-aralik-1921-konulu-bir-panel-gerceklestirdi>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

⁴² <https://saidhalimpasasempozyumu.com>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

⁴³ “Bir Osmanlı Münevveri Said Halim Paşa”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl 18, S 62, Ocak-Haziran 2022.

KAYNAKÇA

Avanti!, 8 Dicembre 1921.

“Bir Osmanlı Münevveri Said Halim Paşa”, **Muhafazakâr Düşünce**, Yıl 18, S 62, Ocak-Haziran 2022.

Bogosian, Eric, **Ermeni Soykırımı'nın İntikamı İçin Yapılan Suikastlar Nemesis Operasyonu**, Çev. Önder Seçkin, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2016.

Bostan, M. Hanefi, “Said Halim Paşa (1864-1921)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 35. Cilt, 2008, s.557-560.

Corriere d'Italia, 8 Dicembre 1921.

Corriere della Sera, 8 Dicembre 1921.

Cumhuriyet, 25, 27 Ağustos 1931.

Hâkimiyet-i Milliye, 1 Şubat 1926.

<https://saidhalimpasasempozyumu.com/>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

<https://www.euegeajans.com>, Erişim Tarihi: 12.03.2022.

<https://www.memursen.org.tr/mobile/vefatinin-100-yilinda-genclerin-gozunden-said-halim-pasa-sempozyumu>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

Hyland, Francis P., **Armenian Terrorism: The Past, The Present, The Prospects**, Routledge, Taylor&Francis Group, London and Newyork 2021.

Il Giornale d'Italia, 8 Dicembre 1921.

Il Messaggero, 7 Dicembre 1921.

Il Popolo d'Italia, 7 Dicembre 1921.

Il Secolo, 7 Dicembre 1921.

Il Tempo, 7 Dicembre 1921.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, “Mehmed Said Halim Paşa”, **Son Sadrazamlar IV**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s.1893-1932.

L'Epoca, 7, 8 Dicembre 1921.

L'Idea Nazionale, 8 Dicembre 1921.

La Stampa, 7, 8 Dicembre 1921.

Nalbandian, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, University of California Press, London 1975.

Said Halim Paşa Kitabı, Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür, Haz. Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

“Said Halim Paşa Vefatının 100’üncü Yılında ZKSM’de Anıldı”, <https://zeytinburnu.istanbul/haberler/said-halim-pasa-vefatinin-100uncu-yilinda-zksmde-anildi/>, Erişim Tarihi: 21.03.2022.

Shiragian, Arshavir, **The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot**, translated by Sonia Shiragian, Hairenik Press, Watertown, Massachusetts 1976.

Son Posta, 24, 26 Ağustos 1931.

Şıracıyan, Arşavir, **Bir Ermeni Teröristin İtirafları**, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yayınları, İstanbul 1997 ve 2006.

Yeni Gün, 26 Ağustos 1931.